

Forty Twierdzy Przemysł

Położenie Przemysła w miejscu, gdzie rzeka San zmienia swój górski charakter w nizinny i gdzie stykają się Karpaty i Kotlina Sandomierska, co w efekcie tworzy obniżenie między Karpatami a Rostoczem zwane „Bramą Przemyską”, sprawiało, że miasto od zarania dziejów stanowiło punkt, przez który przebiegały szlaki komunikacyjne łączące wschód i zachód Europy oraz północ i południe kontynentu. Stąd podnóżem Karpat biegły szlaki komunikacyjne na zachód w kierunku Krakowa, przez przełęcz karpackie na Węgry, doliną Sanu ku Wiśle i centralnym ziemiom polskim, zaś na wschód przez Lwów i wzdłuż Dniestru ku Morzu Czarnemu. Takie położenie geograficzne sprawiało, że miasto oprócz ważnego ośrodka handlowego miało też istotne znaczenie strategiczne – od początku swego istnienia istnienie Przemysła związane było z militarną funkcją miasta, jako ośrodka, którego posiadanie pozwalało kontrolować przebiegające przezeń szlaki komunikacyjne i stanowić zaporę przed inwazją bądź punkt wypadowy do dalszej ekspansji.

W wyniku pierwszego rozbioru Polski w 1772 r. Przemysł znalazł się w granicach Austrii. Do połowy XIX w. z różnych przyczyn - przede wszystkim w związku z trudnościami finansowymi państwa zaangażowanego w wojny z rewolucyjną, a później napoleońską Francją do 1815 r., potem w związku z przyjaznymi relacjami z Rosją do 1853 r. – mimo wysuwania szeregu projektów ufortyfikowania Przemysła, plany te nie doczekały się realizacji. Dopiero pogorszenie się stosunków Austrii z Rosją w czasie wojny krymskiej w latach 1853-1856 r. sprawiło, że w latach 1854-1855 zaczęto wznosić pierwsze szanice, mające stanowić załęczek Twierdzy Przemysł. Po pewnym odprężeniu w relacjach austriacko-rosyjskich prace te zarzucono by wrócić do nich w 1873 r., kiedy to Przemysł oficjalnie został podniesiony do rangi twierdzy I klasy. Pozbawiona na znacznym odcinku znaczących przeszkód naturalnych granica między Austrią (od 1867 r. Austro-Węgier) a Rosją sprawiała, że rosło znaczenie Przemysła jako miasta, które w przypadku ufortyfikowania ryglowało przejście między Sanem a Dniestrem i pozwalało na zabezpieczenie przed inwazją rosyjską zachodniej Galicji oraz dróg wiodących ku przełęczom karpackim. W miarę pogarszania się stosunków Austro-Węgier z Rosją Przemysł zachował charakter twierdzy, której umocnienia z różnym natężeniem rozbudowywano do wybuchu I wojny światowej.

Przełom XIX i XX w. to okres bardzo szybkiego rozwoju technicznego, wpływającego na zmiany we wszystkich dziedzinach życia. Proces ten nie ominął także sztuki wojennej oraz fortyfikacyjnej i w budowach i umocnieniach wznoszonych wokół Przemysła na przestrzeni ponad 30 lat, jakie upłynęły od momentu wzniesienia pierwszych fortów stałych na początku lat 80-tych XIX w. a wybuchem wojny światowej odzwierciedliły się kolejne fazy tego procesu. Generalnie plan fortyfikacji miasta zakładał wzniesienie dwóch linii obronnych: wewnętrznego pierścienia (noyau) oraz pierścienia zewnętrznego, stanowiącego zasadniczy element obrony Twierdzy Przemysł.

Fortyfikacje w rdzeniu twierdzy budowane były w kilku okresach. Pierwsze powstały w latach 1854-1855, zasadniczy zarys umocnienia te osiągnęły w 1887 r., zaś w latach 90-tych XIX w. dokonano uzupełnień i korekt.

Całkowita długość pasa umocnień rdzenia wynosiła 16 km. Składał się on z 6 fortów oznaczonych cyframi XVI-XXI, jedenastu baterii (13-23), szanica piechoty na wzgórzu Trzy Krzyże oraz trzech

zańców (a, b, c) w rejonie Wilcze. Poszczególne dzieła obronne połączone były wałem ciągłym. Zewnętrzny pierścień liczył ok. 45 km długości i w jego skład w 1914 r. wchodziło 15 fortów głównych, oznaczonych cyframi I-XV oraz 27 fortów pomocniczych, oznaczonych poprzez literę „a” lub „b” przy cyfrze sąsiadującego z nimi fortu głównego (np. IIa, IIb), bądź jak w przypadku fortów grupy siedliskowej poprzez przyjęcie oznaczenia kolejnymi cyframi arabskimi w miejsce liter (I/1 – I/6). Z reguły forty określone były dodatkowo nazwą wsi, w pobliżu której były wzniesione (np. II „Jaksmanice”), niekiedy też nadawano im nazwę na cześć poszczególnych inżynierów nadzorujących rozbudowę twierdzy (I. „Salis-Soglio” na cześć Daniela Salis-Soglio, IX „Brunner” na cześć Moriza Brunnera, XII „Werner” na cześć Antona Wernera”), bądź od funkcji fortu (XIII „San Rideau” – „Zasłona Sanu”).

Pierwsze forty pierścienia zewnętrznego stałe zaczęto budować na początku 1881 r. i były to dzieła wznoszone zgodnie z dominującym wówczas w sztuce fortyfikacyjnej modelem fortu artyleryjskiego. Do 1886 r. takich dzieł (jeśli chodzi o forty główne) powstało 8. Były to obiekty duże, o geometrycznym zarysie, których główną siłę stanowiła artyleria ulokowana na odkrytych stanowiskach ulokowanych na wale fortu. Dzieła te dzieliły się na jednowałowe (forty V „Grochowce”, VII „Prałkowce”, VIII „Łętownia”, XII „Werner”) i dwuwałowe (X „Orzechowce”, XI „Duńkowiczki”, XIV „Hurko”). Bardzo nietypowym fortem jednowałowym artyleryjskim był I „Salis-Soglio”. Fortami artyleryjskimi jednowałowymi (o odmiennej jednak konstrukcji poszczególnych elementów, co wynikało z użycia innych materiałów) były też z reguły forty rdzenia.

Udoskonalanie artylerii spowodowało, że forty artyleryjskie bardzo szybko stały się przestarzałe, co spowodowało konieczność znalezienia nowej formy fortu, odporniejszej na działanie coraz silniejszych i celniejszych pocisków artyleryjskich. Efektem było wprowadzanie w latach 90-tych XIX w. fortów pancernych, których artyleria ukryta była pod stalowymi kopułami wież pancernych bądź za pancernymi tarczami. Także inne elementy – np. wieże obserwacyjne, miały tego typu osłonę. Ze względu na nasycenie kosztownym materiałem pancernym były to dzieła drogie, z tego powodu nie budowano ich tak seryjnie jak miało to miejsce w przypadku fortów artyleryjskich, tym niemniej w Przemyślu w latach 90-tych XIX w. wzniesiono około 10 fortów pancernych. Z tych najpotężniejsze były forty klasy „Einheitsfort” – IX „Brunner” i XIII „San Rideau”; fortami pancernymi były również wzniesione w tym czasie forty główne IV „Optyń” i XV „Borek” oraz szereg fortów pomocniczych. Pewne cechy fortu pancernego wynikające z zastosowanych materiałów (pancerne strzelnice dla karabinów piechoty oraz karabinów maszynowych) oraz rozwiązań konstrukcyjnych (stalobetonowy strop) ma też blockhaus wybudowany w latach 1896-1899 na forcie XVIc „Trzy Krzyże” w rdzeniu.

Fort IV „Optyń” był ostatnim dziełem stałym wybudowanym w Twierdzy Przemyśl przed wybuchem wojny. Na przełomie wieków zmodernizowano także poprzez dodanie elementów podnoszących je do rangi fortów pancernych dwuwałowe forty artyleryjskie X „Orzechowce” i XI „Duńkowiczki”.

Lata 90-te to także początek odchodzenia od zgeometryzowanej, ujednoliconej formy fortu, jaką można było zaobserwować w przypadku fortów artyleryjskich, na rzecz większego indywidualizowania form poszczególnych dzieł, co wynikało z większego uwzględnienia ukształtowania terenu, otoczenia i powiązania ogniowego z sąsiednimi fortami. Znakomicie widoczne było to choćby w przypadku fortu XV „Borek”, którego układ poszczególnych elementów bojowych wynikał z jego położenia względem drogi Przemyśl-Medyka i linii kolejowej

prowadzącej do Lwowa oraz z usytuowania najbliższej z nim sąsiadującego fortu I/1 „Łysiczka”. Wybudowany w latach 1895-1897 r. fort XV „Borek” pod tym względem bliższy był mającej dominować w przyszłości koncepcji fortyfikacji rozproszonej od dość konserwatywnym pod względem koncepcyjnym, bo bardzo symetrycznym i geometrycznym w formie dziełom klasy „Einheitsfort” (niebagatelnym czynnikiem w bardzo ograniczonym budowaniu fortów tej klasy była też oczywiście ich wysoka cena). Tendencja do rozpraszania fortyfikacji przejawiała się też tym, że w coraz większym stopniu artylerię dalekonośną twierdzy lokowano na stanowiskach poza fortami, którym pozostawiono funkcję punktów obrony bliskiej przedpoli oraz międzypoli. W przypadku fortu XV „Borek” ta tendencja uwidoczniła się w tym, że na samym forcie pozostawiono tylko jedno odkryte stanowisko artyleryjskie na wale; generalnie artylerię przeniesiono na położoną w pobliżu fortu baterię. Na forcie IV „Optyń” co prawda pozostawiono artylerię ulokowaną na wale, ale jego główną siłę stanowiły baterie pancerne przeznaczone do obrony bliskiej oraz potężne, czterodziałowe tradytory na obu barkach fortu, przeznaczone do ostrzeliwania międzypoli. Dążenie do rozpraszania fortyfikacji oraz przekonanie, że nowoczesne fortyfikacje polowe znacznie lepiej zdają egzamin w warunkach bojowych niż szybko tracące funkcjonalność stare fortyfikacje stałe, nabrało tempa po doświadczeniach wojny rosyjsko-japońskiej (1904-1905) oraz wojen bałkańskich (1912-1913), które ujawniły zarówno walory umocnień polowych, jak i relatywna słabość fortyfikacji stałych (szczególnie w przypadku twierdz tureckich). To sprawiło, że w ostatnich latach przed wybuchem I wojny światowej nie wznoszono już nowych dzieł stałych w Przemyślu ograniczając się do drobnych z reguły modernizacji.

Fort I „Salis-Soglio”

Brama fortu Salis - Soglio

Fort usytuowany jest na południowy wschód od Przemyśla we wsi Siedliska tuż przy granicy Polski z Ukrainą. Nazwę zawdzięcza nazwisku szwajcarskiego inżyniera, Daniela Salis-Soglio, wedle projektu którego został wzniesiony w latach 1883-1886.

Początkowo był on planowany jako fort pancerny, miał być zaopatrzony w dwie duże wieże pancerne wznoszące się w jego centralnej części, jednak z powodu braku funduszy w trakcie

budowy plany zmieniono i zamiast wież pancernych dzieło zaopatrzone w odkryte stanowiska artyleryjskie. W ten sposób powstał bardzo nietypowy jednowałowy fort artyleryjski.

Prawy dziedziniec fortu

Fort jest dwupoziomowy: na dole wokół trzech dziedzińców oraz w głębi budowli w licznych pomieszczeniach znajdowały się izby żołnierskie, kuchnie, ubikacje, magazyny amunicji, górna zaś jego część miała charakter bojowy. Tu znajdowały się stanowiska artylerii oraz piechoty. Pomiędzy dolną i górną kondygnacją znajdowały się liczne windy amunicyjne, w centrum fortu umieszczona była duża winda przeznaczona do transportu dział. Fort otoczony jest fosą, w której znajdowały się trzy kaponiere (osiowa w centrum fortu i dwie barkowe na jego prawym i lewym skrzydle), z których możliwe było ostrzeliwanie fosy. Do kaponier prowadziły potężne (podziemne przejścia) łączące je z wnętrzem fortu. W części szyjowej fortu zachowana brama. W odróżnieniu od innych fortów ten element zachowano. Wynikało to z doświadczeń ze skutków próbnego ostrzału fortu X. „Orzechowce” w 1896 r., w skutek którego szczątki rozbitej bramy zablokowały dostęp do fortów. Z tego powodu bramy na fortach rozebrano, zastępując obronę dostępu do koszar budową przylegających do nich kaponier szyjowych. W forcie I „Salis-Soglio” bramę zachowano wychodząc z założenia, że poprzedzony przez linię sześciu fortów (dziś leżących na terenie Ukrainy) nie będzie on narażony na bezpośredni ostrzał. Było to założenie błędne – w 1914 r. fort był przeznaczony na siedzibę dowódcy VI. obwodu obronnego, który jednak właśnie ze względu na intensywny ostrzał dzieła zmuszony był przenieść się do położonego ok. kilometra na zachód od fortu kompleksu koszarowego w Siedliskach. Na samej bramie można zaś zauważyć ślady jej remontu, który najprawdopodobniej został wykonany po trafieniu jej pociskiem w czasie oblężenia przez wojska rosyjskie.

Na forcie zachował się kompleks kazamat zlokalizowanych wokół centralnego i prawego dziedzińca (lewa część fortu jest częściowo zrujnowana), schrony pogotowia na wale, potężny prowadzący do nieistniejących kaponier w fosie, brama wjazdowa z resztkami muru opatrzonego otworami strzelniczymi, zwanego murem Carnota.

Dojazd: Z drogi Przemyśl – Medyka skręcamy w prawo w kierunku miejscowości Siedliska. W niej

na ostrym zakręcie w prawo, na skrzyżowaniu skręcamy w lewo, do góry. Początkowo asfaltową drogą biegnącą pomiędzy zabudowaniami dojeżdżamy do granicy lasu, gdzie możemy pozostawić samochód czy autokar.

Fort II „Jaksmanice”

Lewe skrzydło koszar szyjowych, dobrze widoczne ślady po stropie między kondygnacjami

Fort, leżący na południowy wschód od Przemyśla, nad wsią Jaksmanice, wybudowany został w latach 1895-1897. Założony został na planie nieregularnego pięciokąta, co nadało mu niesymetryczny zarys, z wydłużonym lewym skrzydłem dzieła. Na wale znajdowały się stanowiska artylerii i piechoty ze schronami pogotowia (to funkcjonalnie zbliżało go jednowałowego fortu artyleryjskiego), na skrzydłach zaś tradytory. Były to ukryte stanowiska dział przeznaczonych do ostrzeliwania międzypola, czyli terenu leżącego pomiędzy sąsiadującymi ze sobą fortami wzdłuż odcinków pierścienia twierdzy. Z reguły strzelnice tradytorów opatrzone były pancerzami, co sprawiało, że dzieła te zaliczano do klasy „fortów pancernych”. Charakterystyczny dla tradytorów fortu „Jaksmanice” brak pancerzy sprawiał, że nie był on do tej grupy zaliczany. Lewy tradytor fortu „Jaksmanice” ostrzeliwał przedpole fortu IIb „Cyków” oraz teren dochodzący do prawego skrzydła leżącego dziś na terenie Ukrainy fortu I/6 „Dziewięczyce”. Prawy tradytor ostrzeliwał teren przed fortem IIa „Mogiłki” oraz w kierunku doliny rzeki Wiar, przed fortem III „Łuczyce”. W szyi (tylnej części) fortu znajdowały się dwukondygnacyjne koszary wykonane z cegły, zaś w jego części centralnej zachowany do dziś schron główny. Fort otoczony był fosą bronioną przez kaponiere przeciwbastionowe, do których dostęp prowadził z wnętrza fosy. Fort silnie zniszczony, zachowała się ściana narażona (tylna) koszar i resztki lewego tradytora, schron główny i ślady po pancernej wieży obserwacyjnej na wale.

Lewe skrzydło koszar szyjowych

Dojazd: Dojeżdżamy do miejscowości Siedliska, z niej jedziemy, mijając po prawej stronie pozostałości zespołu koszarowego, do Jaksmanic. Tam skręcamy w prawo w kierunku na Krówniki. Po kilkuset metrach skręcamy w gruntową drogę pod górę w lewo. W dużej kępie drzew na szczycie wzniesienia znajdują się ruiny fortu.

Fort III „Łuczyce”

Koszary fortu

Budowę fortu, położonego na południe od Przemyśla na wzgórzu 278 m. n.p.m., nad wsią Łuczyce, zakończono prawdopodobnie już po wybuchu I wojny światowej w 1914 r. Funkcjonalnie był to jednowałowy fort artyleryjski – na wale znajdowały się stanowiska piechoty i artylerii poprzedzielane poprzecznymi ze schronami pogotowia, w szyi zaś ulokowano dwa jednokondygnacyjne budynki koszarowe o konstrukcji ceglano-betonowej. W środkowej części fortu, po prawej stronie znajduje się nieduże pomieszczenie w którym mieścił się magazyn amunicji oraz hangar na dwie armaty. Główną atrakcją fortu jest jego położenie i roztaczające się zeń efektowne widoki na Przemyśl oraz dolinę rzeki Wiar.

Brama fortu

Na forcie zachowana brama wjazdowa, budynku koszarowe i schrony pogotowia na wale. W fosie na styku czoła i lewego barku zachowała się kaponiera.

Dojazd: Z drogi Przemyśl – Medyka, jeszcze w obszarze miasta, tuż za mostem na Wiarze, skręcamy w prawo. Jedziemy cały czas prosto mijając Krówniki i dalej Łuczyce. Samochód najlepiej pozostawić na parkingu obok boiska sportowego. Do fortu można dojść oryginalną drogą forteczną.

Fort IV „Optyń”

Ruiny lewego skrzydła koszar fortu "Optyń"

Fort pancerny wybudowany został w latach 1897-1900. Położony na południe od Przemyśla na wzgórzu 322 m. n.p.m., założeniem na planie nieregularnego pięcioboku przypominał fort II. „Jaksmanice” (choć tu dla odmiany wydłużone było prawe skrzydło dzieła), stanowiąc jednak jego większą, nowocześniejszą i lepiej uzbrojoną, a więc droższą wersję. Na czole ulokowane były stanowiska artylerii i piechoty porozdzielane grubościennymi schronami, co stanowiło rozwiązanie dość archaiczne. O sile i nowoczesności fortu stanowiły potężne, 4-działowe tradytory ulokowane na barkach fortu i zaopatrzone w ukryte w kopułach pancernych baterie ulokowane na styku barków i czoła fortu. Fosa otaczająca fort broniona była z dwóch kaponier grodziowych (zamykających fosę na całej jej szerokości), do których prowadziły potężne z baterii pancernych. W części centralnej dzieła znajdował się schron główny zorientowany prostopadle do piętrowych koszar o konstrukcji ceglano-betonowej.

Ruiny schronu głównego i zarys bramy fortu

Fort panował nad doliną rzeki Wiar, ostrzeliwaną w kierunku fortu „Łuczyce” z lewego tradytora, jak również drogą łączącą Hermanowice z Fredropolem. Ogień jego prawego tradytora skierowany był na przedpole fortu V „Grochowce”.

Fort silnie zniszczony, zachowały się resztki koszar, schronu głównego i schrony na wale.

Dojazd: Z Przemyśla jedziemy przedłużeniem ulicy Słowackiego do miejscowości Pikulice. Tam skręcamy w prawo w kierunku na Kalwarię. Po prawej stronie mijamy kompleks parterowych koszar. Nieco dalej po przejechaniu mostku, od głównej drogi w lewo odchodzi droga dojazdowa do fortu. Jadąc nią mijamy jeden z dwóch zachowanych w twierdzy słupów telefonicznych. Dalej przejeżdżamy przez przysiółek Optyń i wzdłuż ściany lasu dojeżdżamy do szczytu wzniesienia, gdzie możemy pozostawić samochód.

Fort V „Grochowce”

Lewe skrzydło schronu głównego

Położony na południe od Przemyśla, typowy fort jednowałowy artyleryjski, zbudowany został w latach 1883-1885. W części szczykowej fortu długie koszary, w których mieściły się izby żołnierskie, kuchnia, magazyn żywności, pomieszczenia dla oficerów i komendanta, wartownia, areszt, wreszcie ubikacje na skrzydłach. Z koszar prowadziły przelotnie do wnętrza fortu, w kierunku schronu głównego i wału. W symetrycznie zbudowanym wzdłuż osi fortu schronie głównym mieścił się magazyn amunicji, przez którego środek przebiega poterna prowadząca do kaponier osiowej broniącej czołowej części fosy. Główna zadanie bojowe fortu spoczywało na artylerii rozlokowanej na wale poprzedzielanym poprzecznikami, w których znajdowały się schrony pogotowia. Z dwóch schronów pogotowia prowadziły poterny do kaponier barkowych.

Prawe skrzydło koszar szyjowych

Na forcie zachowały się zrujnowane w centralnej części koszary szyjowe, lewa część schronu głównego oraz schrony pogotowia na wale.

Dojazd: Z Przemyśla jedziemy przedłużeniem ulicy Słowackiego do Miejscowości Nehrybka/Pikulice. Tam skręcamy w prawo w kierunku na Kalwarię, mijamy ceglany, neogotycki kościółek w Pikulicach i około kilometra dalej na ostrym zakręcie głównej drogi odchodzącej w lewo wjeżdżamy prosto w wąską asfaltową ulicę między domami. Dojeżdżamy nią aż do gazowni, gdzie możemy pozostawić samochód.

Fort VI „Iwanowa Góra” („Helicha”)

Schron pogotowia na wale fortu

Najwyżej położony fort główny Twierdzy Przemyśl, na szczycie wzgórza o wysokości 404 m n.p.m. Na murze na prawo od bronionej przez półkolistą basteję bramy wjazdowej do fortu zachowała się tabliczka z datą „1878” upamiętniająca fakt przebudowy fortu, który swą ostateczną formę uzyskał jednak dopiero po wybuchu wojny. Fort ze względu na stanowiska artyleryjskie i piechoty na wale funkcjonalnie zaliczany do fortów jednowałowych artyleryjskich, aczkolwiek chociażby poprzez niesymetryczną zabudowę (koszary znajdowały się w lewej części fortu) znacznie różniący się od ich typowych przedstawicieli, jak sąsiednie forty główne V „Grochowce” i VII „Prądkowce”. W rogach wału umieszczone były stanowiska karabinów maszynowych. Całość była otoczona fosą z dwoma kaponierami.

Na forcie zachowały się ledwo widoczne ślady koszar, mur z pamiątkowym napisem z 1878 r., ruiny pomieszczenia magazynowego na prawym skrzydle fortu, schrony pogotowia na wale, resztki bramy wraz z półkolistą basteją stanowiącą element obrony dojazdu do fortu oraz resztki jednej z kaponier w fosie.

Dojazd: Najlepiej dojechać od strony fortu V „Grochowce”
Po minięciu fortu po lewej i gazowni po prawej jedziemy cały czas główną drogą.

W miejscowości Grochowce, po prawej stronie znajduje się fort międzypolowy Va „Leśniczówka Grochowce”. Odwiedzając go należy pamiętać, że jest on w rękach prywatnych. Jadąc dalej po lewej mijamy leśniczówkę. Jedziemy dalej pod górę, wjeżdżając w las. Po dojechaniu do szczytu (po około 2 km) możemy pozostawić samochód przed szlabanem.

Fort VII „Prałkowce”

centralna część schronu głównego, wejście do poterny osiowej

Typowy jednowałowy fort artyleryjski, położony na wzgórzu 351 m n.p.m. na zachód od Przemyśla, zbudowany w latach 1883-1885. W tylnej jego części ulokowane zostały koszary szyjowe. Do wnętrza fortu, przed schron główny, prowadziły z nich trzy przelotne, jedna w osi fortu, dwie z bocznych części koszar. Ze schronu głównego o symetrycznej budowie, na skrzydłach którego umieszczone zostały ubikacje, wiodła poterna do kaponiery osiowej. Na wale umieszczono schrony pogotowia w poprzecznicach. Fort otoczony był fosą bronioną z trzech kaponier – osiowej i barkowych.

Lewe skrzydło schronu głównego

W stropie koszar na lewym skrzydle widoczne przebicia pociskami ciężkiej (30,5 cm) artylerii, którą fort został ostrzelany w czasie tzw. „trzeciego oblężenia” na przełomie maja i czerwca 1915 r. podczas odbijania twierdzy przez wojska austro-węgierskie i niemieckie. Na forcie zachowały się zrujnowane w centralnej części koszary szyjowe, schron główny (także mocno uszkodzony w centralnej części) oraz schrony pogotowia na wale.

Dojazd: Z drogi Przemyśl – Krasieczyn, w miejscowości Prałkowce, skręcamy w lewo, w drogę prowadzącą do Zalesia. Po ok. 1 km w prawo odchodzi ukośnie bita droga prowadząca do fortu.

Fort VIII „Łętownia”

Koszary fortu VIII

Typowy fort jednowałowy artyleryjski, pierwszy tego typu w Przemyślu, a zarazem najmniejszy, wybudowany w latach 1881-1882. W szyi ulokowano koszary, w centralnej części znajdował się schron główny zawierający magazyn artylerii, dwa schrony pogotowia i ubikacje. Na wale między stanowiskami artyleryjskimi umieszczono poprzecznice ze schronami pogotowia. Z poprzecznic na styku barków i czoła wału oraz jednej z poprzecznic czołowych prowadziły poterny do kaponier (osiowej i barkowych) broniących okalającej fort fosy.

Na forcie zachowały się w dobrym stanie koszary szyjowe, schron główny, większość schronów pogotowia na wale oraz poterny prowadzące ze schronów do ruin kaponier w fosie.

Ogólny widok koszar

Dojazd: Z drogi Przemyśl – Dynów w miejscowości Kuńkowce skręcamy w prawo i drogą forteczną po ok. 2 km dojeżdżamy do fortu.

Fort IX „Brunner”

Fosa fortu

Położony na północno-zachodnim krańcu pierścienia twierdzy, zbudowany został w latach 1892-

Źródło: <http://przemysl.pttk.pl>

1896. Był to bardzo silnie uzbrojony fort pancerny typu „Einheitsfort”, co oznaczało, że w jego konstrukcji skupiona były funkcje walki bliskiej oraz dalekiej. Centralną część fortu zajmował budynek, pełniący funkcje koszarowo-bojowe. W jego części bliższej rdzenia twierdzy znajdowały się dwukondygnacyjne koszary. Wejścia do koszar broniła przylegająca do nich kaponiera, zaś na ich skrzydłach ulokowano stanowiska artyleryjskie; lewe ostrzeliwało teren w kierunku przedpola fortu VIII „Łętownia”, prawe w kierunku zapola leżącego nieopodal fortu IXa oraz drogi fortecznej na fort X „Orzechowce”. W części bliższej czoła fortu budynek koszarowy podwyższony był o trzecią kondygnację, w której ulokowana była artyleria fortu ukryta pod kopułami pancernymi (w przypadku fortu „Brunner” były to 3 haubice 15 cm i 4 moździerze 15 cm). W tej części znajdowały się też trzy wieże obserwacyjne – jedna na osi fortu oraz dwie na skrzydłach. Przed linią wież pancernych, poniżej linii prowadzonego z nich ostrzału znajdował się schron centralny, do którego prowadziła z wnętrza budynku koszarowo-bojowego górna poterna osiowa oraz stanowiska piechoty na wale. Na wał prowadziły też wybieżnie z koszar ulokowane na skrzydłach fortu. Fosa, do której prowadziła osiowa poterna dolna, broniona była przez galerię strzelecką w przeciwstoku (stanowił ją rząd otworów strzelniczych umożliwiając ostrzeliwanie części stoku fosi prowadzącego do stanowisk na wale fortu) oraz dwóch kaponier w przeciwstoku, ulokowanych na styku czoła i barków fosi. W kaponierach ulokowane były pancerne wieże obserwacyjne służące do obserwacji przedpola.

Wnętrze galerii strzeleckiej w przeciwstoku

Fort silnie zniszczony, zachowały się fundamenty koszar, fragment ściany prawego artyleryjskiego stanowiska, bramy wybieżni na wał i resztki schronu na wale oraz silnie zrujnowana galeria strzelecka i kaponiere w fosie. Zachowały się też dwie poterne biegnące przez fort – górna, prowadząca do schronu na wale oraz dolna, prowadząca do galerii strzeleckiej w przeciwstoku.

Dojazd: Z Przemyśla należy pojechać wzdłuż osiedla Kazanów na Lipowicę. Stamtąd drogą na Ujkowice wyjechać z Przemyśla. Po wjechaniu do lasu, po ok. 1 km droga ostro

skręca w prawo w dół. Na wprost widać szlaban przegradzający drogę do fortu.

Fort X „Orzechowce”

Ogólny widok koszar szyjowych fortu

Wybudowany w latach 1885-1887 był jednym z trzech fortów dwuwałowych artyleryjskich (obok fortu XI „Duńkowiczki” oraz fortu XIV „Hurko”) wzniesionych w Twierdzy Przemyśl. Dzieła te od fortów jednowałowych artyleryjskich różniły się tym, że stanowiska artylerii ulokowane były tu nie w części czołowej na wale, ale na stropie koszar, co stanowiło wał górny fortu. Wał w czołowej części fortu był wałem niższym, obsadzonym przez piechotę. Odmienne od fortów jednowałowych były tu też koszary – w fortach jednowałowych o prostym froncie, w dziełach dwuwałowych załamane na osi w ten sposób, że ich skrzydła były lekko cofnięte w kierunku rdzenia twierdzy. Ulokowanie stanowisk artyleryjskich na stropie koszar wymuszało też ulokowanie w nich wind amunicyjnych oraz windy artyleryjskiej na osi koszar. Pomiędzy koszarami a wałem dolnym znajdował się schron główny. Całość fortu otoczona była fosą bronioną z trzech kaponier.

Ruiny lewej kaponiery

Próbnny ostrzał fortu przeprowadzony w 1896 r. wykazał (oprócz konieczności usunięcia bramy wjazdowej do fortu), że ulokowanie artylerii na stropie koszar narażało ją na szybkie zniszczenie przez przeciwnika. To wymusiło modernizację fortów dwuwałowych artyleryjskich. W przypadku fortu X polegała ona na wybudowaniu pancernych tradytorów na obu krańcach koszar (każdy zaopatrzony w 2 armaty 8 cm M. 94 i wieżę obserwacyjną), na wybudowaniu baterii pancernych (ukryte pod kopułami pancernymi 2 wieże artyleryjskie dla dział 8 cm M. 94 i 1 wieża obserwacyjna w każdej) na styku barków i czoła wału dolnego. Zmieniono też układ obrony fosy poprzez rezygnację z trzech dotychczasowych kaponier na dwie kaponiery grodziowe, do których prowadziły poterny z ulokowanych nad nimi baterii pancernych. Ciężką artylerię ze stropu koszar przerzucono poza jego obręb. Koszary bronione były przez dwie stykające się ich ścianą kaponiery szyjowe.

Fort silnie zrujnowany, zachowały się resztki koszar i schronu głównego oraz baterii pancernych. Stosunkowo dobrze zachowane kaponiery grodziowe i prowadzące do nich poterny.

Wnętrze fortu - lewa wybieżnia na wał

Dojazd: Z drogi Przemyśl – Rzeszów, w miejscowości Żurawica skręcamy w lewo w kierunku na Pruchnik. Po wyjeździe z miejscowości podjeżdżamy w górę i dojeżdżamy do przysiółka położonego na wzniesieniu. Zaraz za nim skręcamy w drogę forteczną w lewo. Jedziemy wzdłuż lasu (po prawej), następnie przez las, aż z prawej strony ukaże się duża polana. Tam skręcamy w prawo i parkujemy obok drogi.

Fort XI „Duńkowiczki”

Koszary szyjowe

Wybudowany w latach 1885-1887 był podobnie jak sąsiedni fort X fortem dwuwałowym artyleryjskim o niemalże identycznej konstrukcji. Podobnie jak fort „Orzechowce” został po 1896 r. zmodernizowany. Tu również umieszczono na stropie koszar pancerne tradytory (aczkolwiek większe niż w forcie X, bo każdy zaopatrzony w 3 działa 8 cm M. 94 i kopułę obserwacyjną) oraz baterie pancerne na styku czoła i barków wału dolnego. W odróżnieniu od wcześniej skończonej modernizacji na forcie X, gdzie w bateriach znalazł się starszy typ wież pancernych, to na forcie XI umieszczono nowocześniejsze, wysuwane wieże dla dział 8 cm. Nie zmieniono natomiast układu i konstrukcji kaponier broniących fosy. Dostępu do koszar szyjowych w miejsce usunętej bramy broniła jedna kaponiera szyjowa przylegająca do fasady koszar po prawej stronie głównego wejścia do fortu.

Na forcie zachowały się w dobrym stanie koszary szyjowe ze schronami i resztkami taradylorów na stropach. Na wale dolnym zachowane ślady baterii pancernych.

Centralna część koszar szyjowych

Dojazd: Z drogi Przemyśl – Rzeszów, w miejscowości Duńkowiczki skręcamy w lewo. Po wyjechaniu na wzniesienie, na wysokości kościoła, skręcamy w betonową drogę w lewo. Po około 200 m dojeżdżamy do fortu.

Fort XII „Żurawica”

Fosa fortu

Typowy fort jednowałowy artyleryjski wzniesiony w latach 1884-1886, konstrukcyjnie i funkcjonalnie bardzo podobny do fortów V „Grochowce”, VII „Prałkowce”, VIII „Łętownia”. Na forcie zachowały się w dobrym stanie koszary szyjowe, uszkodzony schron główny (wysadzona lewa strona) z poterną prowadzącą do (zniszczonej) kaponiery osiowej oraz schrony pogotowia na wale. Interesującym elementem jest bardzo dobrze zachowane obmurowanie fosy.

Koszary szyjowe

Dojazd: Z drogi Przemyśl – Rzeszów w miejscowości Żurawica skręcamy w prawo. Następnie za budynkiem Urzędu Gminy skręcamy w lewo w ulicę Forteczną i dojeżdżamy do parkingu przed fortem.

Fort XIII „San Rideau”

Fosa fortu i galeria strzelecka w przeciwnstoku

Położony na północno-wschodnim odcinku pierścienia fortów Twierdzy Przemyśl był – podobnie jak fort IX „Brunner” – dziełem klasy „Einheinstfort” silnie uzbrojonym, łączącym elementy obrony bliskiej i dalekiej. W ogólnych założeniach bardzo podobny do fortu IX, różnił się jedynie szczegółami – zamiast 4 moździerzy ukrytych na stropie budynku koszarowo-bojowego posiadał tychże 3, inna była też liczba dział w tradytorach na skrzydłach koszar.

Lewa kaponiera

Fort mocno zniszczony, ale w sposób pozwalający dostrzec szereg szczegółów konstrukcyjnych dzięki zachowanej ścianie narażonej (tylnej) budynku koszarowo-bojowego. Widać tu zarys kondygnacji oraz korytarzy, jak również ślady po wieżach pancernych, prawą wybieżnię na wał i ślady po prawym tradytorze. Z lewej strony rumowisko, w którym również można dostrzec ślady granitowych obmurowań wież pancernych. Także zachowała się lewa wybieżna z koszar na wał. Na wale resztki schronu głównego. Bardzo dobrze zachowana galeria strzelecka w przeciwstoku oraz lewa kaponiera.

Dojazd: Z Przemyśla jedziemy w kierunku na Bolestraszyce. Samochód można pozostawić na parkingu obok Arboretum, z którego widać już ruiny fortu.

Fort XIV „Hurko”

Zbudowany w latach 1885-1887 jako fort dwuwałowy artyleryjski. Modernizacja, dzięki której dwa podobne forty (X „Orzechowce” i XI „Duńkowiczki”) zostały znacznie wzmocnione i unowocześnione, w przypadku tego dzieła sprowadzała się do zniwelowania szyjowego muru Carnota oraz bramy i dobudowania kaponierzy szyjowej.

Fort całkowicie zniwelowany w 1975 r.

Dojazd: Z drogi Przemyśl – Medyka skręcamy w lewo w kierunku miejscowości Hurko.

Przejeżdżamy pod torami kolejowymi i zaraz w obrębie zabudowań skręcamy w polną drogę w prawo, którą dojedziemy do fortu.

Fort XV „Borek”

Bateria pancerna - widok na fundamenty lewej podstawy

Fort pancerny zbudowany w latach 1895-1897. W centrum fortu dwukondygnacyjne koszary ceglane z betonowo-stalowym stropem, z których przez schron główny dochodzi się do stanowiska wieży obserwacyjnej na osi fortu oraz wybieżni na wał. Na lewej stronie fortu znajdował się tradytor mieszczący dwa działa 8 cm M. 94 strzelający w kierunku drogi i linii kolejowej Przemyśl-Medyka na przedpole fortu XIV „Hurko” i dalej na północ, obejmując teren sięgający Sanu. Na styku lewego barku i czoła wbudowana była bateria pancerna zaopatrzona w 2 wieże pancerne z działami 8 cm M. 94. Fosa broniona przez jedną kaponierę przeciwstokową ulokowaną na styku lewego barku i czoła fosy. Z fortem związana funkcjonalnie leżąca w jego pobliżu (po prawej stronie) bateria artyleryjska.

Koszary szyjowe

Na forcie bardzo dobrze zachowały się obmurowanie bramy wjazdowej, ceglane koszary (jedyne taki przypadek w Twierdzy Przemyśl, aczkolwiek ściany działowe i stropy wewnętrzne zostały wyburzone), schron główny. Ciekawie prezentują się też resztki tradytora oraz baterii pancernej, które mimo zniszczenia pozwalają dostrzec ich istotne cechy konstrukcyjne wpływające na zastosowanie bojowe.

Brama wjazdowa

Dojazd: Z drogi Przemyśl – Medyka skręcamy w kierunku miejscowości Siedliska. Po przejechaniu około 1 km na skrzyżowaniu kierujemy się w lewo i po skończeniu się asfaltu skręcamy w lewo w bitą drogę forteczną prowadzącą bezpośrednio do fortu.

Opracowali: Przewodnicy po Twierdzy Przemyśl: Tomasz Pomykacz i Jurek Tkaczyk